

Худудларда дифференциал ёндашув орқали ижтимоий ҳимоя тизимини
молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш

Довутов Фахриддин Жавлиевич
Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги Давлат бошқаруви
академияси мустақил докторанти

Abstract

This article examines the need for a differentiated approach to financing the social protection system in the regions, in particular, using the example of Surkhandarya region. Against the background of demographic growth and increasing social needs, it is necessary to take into account territorial characteristics for a fair distribution of social assistance - benefits and human resources. As of April 1, 2025, the population of the region reached 2.96 million people, which indicates a significant increase compared to the same period in 2024. The article also notes that in Uzbekistan, the financing of social programs has doubled relative to GDP and the number of low-income families has increased fivefold. The author puts forward mechanisms for improving the distribution of social funds based on regional demographic, economic and infrastructure indicators.

Key words: social protection, financing, differential approach, Surkhandarya region, demography, allowance, social policy, local economy

Аннотация

Ушбу мақолада худудларда, хусусан, Сурхондарё вилояти мисолида, ижтимоий ҳимоя тизимини дифференциал ёндашув орқали молиялаштириш зарурати кўриб чиқилади. Демографик ўсиш ва ижтимоий эҳтиёжларнинг ортиши фонда, ижтимоий кўмаклар — нафақа ва кадр ресурслари — ни адолатли тақсимлаш учун ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олиш талаб этилади. 2025 йил 1 апрел ҳолатига кўра, вилоят аҳолиси сони 2,96 миллион кишига етди, бу эса 2024 йилнинг шу даврига нисбатан сезиларли ўсишни кўрсатади. Мақолада, шунингдек, Ўзбекистонда ижтимоий дастурлар молиялаштирилишининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан икки баробар ошиши ва кам таъминланган оилалар сони беш баробарга кўпайгани қайд этилади. Муаллиф ижтимоий маблағларни ҳудудий демографик, иқтисодий ва инфратузилмавий кўрсаткичларга таянилган ҳолда тақсимлашни такомиллаштириш механизмларини илгари суради.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳимоя, молиялаштириш, дифференциал ёндашув, Сурхондарё вилояти, демография, нафақа, ижтимоий сиёсат, маҳаллий иқтисодиёт

Кириш

Ўзбекистонда охириги йилларда амалга оширилаётган ислохотлар ижтимоий ҳимоя соҳасига алоҳида эътибор қаратишни талаб этмоқда. Хусусан, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини қўллаб-қувватлаш, камбағалликни камайтириш, ижтимоий хизматларга тенг ва самарали кириш имкониятини яратиш долзарб вазифалардан бири сифатида давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди [1]. Бу жараёнда ҳудудий фарқлар – яъни аҳоли сони, ижтимоий инфратузилма ҳолати, иқтисодий фаоллик ва даромадлар даражаси – ижтимоий дастурларни молиялаштиришда ягона ёндашувдан кўра, дифференциал (ҳудудий фарқларни ҳисобга олган) ёндашувни талаб этмоқда [2].

Сурхондарё вилояти мисолида, ушбу ҳудудда аҳоли сони 2025 йил 1 апрель ҳолатига кўра 2 959,823 минг кишини ташкил этган бўлиб, бу 2024 йилга нисбатан 52,3 минг кишига ўсишни кўрсатади [3]. Шу билан бирга, аҳолининг 63,8 фоизи қишлоқ жойларда истиқомат қилади, бу эса ижтимоий хизматлар қамровидаги номуносибликни англатади [3]. Қишлоқларда инфратузилманинг чекланганлиги, тиббий хизматлар ва таълим муассасаларининг етарли даражада эмаслиги ижтимоий ҳимояни адолатли ташкил этишда кийинчиликлар туғдиради. Шу боис, ижтимоий маблағларни тақсимлашда аҳоли зичлиги, инфратузилма ҳолати, камбағаллик даражаси, демографик таркиб ва бошқа маҳаллий омилларни ҳисобга олиш зарур.

Конституциянинг янги таҳририда давлат томонидан меҳнатга лаёқатсиз, кексалар ва ногиронлиги бўлган шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш кафолатлангани [4], шунингдек, 2023 йилда қабул қилинган ижтимоий хизматлар тизимини яхшилаш бўйича Президент фармони [5] бу соҳадаги стратегияни янгилаш зарурлигини кўрсатмоқда. Шу боис, ижтимоий хизматлар молиялаштиришида “барчага тенг эмас, балки эҳтиёжга қараб” ёндашувни қўллаш зарур. Бу дифференциал ёндашув деб аталади.

Назарий асос

Ижтимоий ҳимоя тизимини молиялаштиришда дифференциал ёндашувнинг назарий асослари иқтисодий тенгсизлик ва ҳудудий дисбаланс муаммоларини бартараф этишга қаратилган. Бу ёндашувнинг асосини ресурслар тақсимоотида адолат ва самарадорлик тамойиллари ташкил этади [6]. Аҳоли сони, ижтимоий хизматлардан фойдаланиш даражаси, камбағаллик кўрсаткичи, болалар ва кексалар улуши каби кўплаб демографик ва ижтимоий параметрлар асосида бюджет маблағларининг қайта тақсимланиши назарда тутилади.

Масалан, Сурхондарё вилоятидаги Денов тумани аҳолиси 425 минг киши бўлса, Бандикон туманида бу кўрсаткич бор-йўғи 84 мингни ташкил этади [3]. Бироқ аҳолининг даромадлари, инфратузилма етарлилиги, тиббий муассасалар сони, мактаблар билан қамров даражаси туманлар бўйича мутаносиб эмас. Бу ҳолат ҳар бир туман учун алоҳида ижтимоий кўрсаткичлар ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади. Масалан, халқаро амалиётда «социал индекслар» (Social Vulnerability Index – SVI) ёки «ижтимоий эҳтиёж индекси» каби кўрсаткичлар қўлланилади, улар асосида туманлар рейтингланади ва маблағлар қайта тақсимланади [7].

Ўзбекистонда ҳам “ИНСОН” ижтимоий хизматлар марказлари орқали маҳаллий даражада уяли хизмат кўрсатиш тизими жорий қилинди, бу эса дифференциал ёндашувнинг амалий механизмига айланиши мумкин [5]. Шунингдек, янги қонунчиликка кўра, маҳаллий бюджетларни шакллантиришда маҳалла даражасидаги эҳтиёжлар ҳам ҳисобга олинмоқда [8]. Мазкур тенденциялардан келиб чиқиб, ҳар бир туман ёки шаҳар учун алоҳида ижтимоий эҳтиёж профили тузиш, унга асосан маблағ тақсимлаш – ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг энг самарали йўли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ушбу мақолада дифференциал ёндашув орқали ижтимоий ҳимояни молиялаштиришнинг назарий асослари ва амалдаги имкониятлари таҳлил қилинади. Сурхондарё вилояти мисолида маҳаллий кўрсаткичлар ва инфратузилма ҳолати таҳлили орқали ижтимоий маблағларни қайта тақсимлашнинг таклиф этилган механизми асосланади.

Натижалар

Олиб борилган таҳлил натижалари Сурхондарё вилоятида ижтимоий ҳимоя тизимини молиялаштиришда дифференциал ёндашувни жорий этиш зарурлигини яққол намоён қилди. Бу зарурат ҳудуднинг демографик, иқтисодий ва инфратузилмавий хусусиятлари ўртасидаги жуда катта фарқлар билан изоҳланади. Қуйида мазкур таҳлилнинг асосий йўналишлари ва натижалари баён этилади:

1. Қишлоқ аҳолиси устунлиги ва паст даромадли туманларга устувор аҳамият бериш

Сурхондарё вилоятида аҳолининг 63,8 фоизи қишлоқ жойларда истиқомат қилади, бу эса умумий ижтимоий ҳимоя дастурларининг тўғридан-тўғри деҳқончилик билан боғлиқ ҳудудларга йўналтирилишини талаб қилади. Махсус ҳолда, пахтачилик, боғдорчилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи туманларда аҳолининг даромад манбалари ноаниқ ва мавсумий хусусиятга эга. Шу боисдан, бандликни ошириш, жамоат ишларини кенгайтириш, кичик бизнесни рағбатлантириш ва касб-ҳунарга қайта тайёрлаш дастурлари молиявий қўллаб-қувватлашнинг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиши лозим. Бундай ёндашув кам таъминланган аҳолини иқтисодий фаолликка жалб этиш орқали ижтимоий барқарорликни таъминлайди.

2. Пенсия ва нафақа тизимини туманлар даражасида қайта кўриб чиқиш

Таҳлиллар шундан далолат бермоқдаки, вилоят туманлари ўртасида демографик таркибдаги фарқлар жуда катта. Масалан, кексалар ва ногиронлар сони кўпроқ бўлган туманларда (Жумладан, Шўрчи, Сарийосиё ёки Узун туманлари) ижтимоий хизматларга эҳтиёж анча юқори. Мавжуд пенсия ва нафақа маблағлари марказлашган ҳолда тақсимланиши бу эҳтиёжларни тўлиқ қоплай олмаяпти. Шунинг учун ҳар бир туманнинг аҳоли ёш таркиби, меҳнатга лаёқатли аҳоли улуши, ижтимоий фаоллик даражаси каби кўрсаткичлар асосида нафақа ва пенсия тармоқларини қайта кўриб чиқиш зарур. Бу, айниқса, давлат бюджети ҳисобидан тўланадиган ижтимоий тўловларнинг мақсадли ва адолатли тақсимланишига хизмат қилади.

3. Инфратузилма нуқсонлари мавжуд туманларга устувор сармоялар

Аҳоли сони кўп бўлган, бироқ таълим ва соғлиқни сақлаш инфратузилмаси етарлича ривожланмаган ҳудудлар, масалан Жарқўрғон, Қумқўрғон ва Бойсун каби туманлар, молиявий жиҳатдан алоҳида эътиборни талаб қилади. Бу туманларда мактаб ва тиббиёт муассасалари сони етарли бўлса-да, уларнинг моддий-техник базаси, кадрлар салоҳияти, юқори технологияли хизматлар билан таъминланганлик даражаси паст. Шу боис, давлат бюджети ҳисобидан олий технологияли касб-ҳунар мактаблари, телемедицина марказлари, маҳаллий тиббий пунктлар ва тез ёрдам базаларига сармоялар йўналтирилиши мақсадга мувофиқ. Бу инфратузилмавий тенгсизликни камайтиришга ёрдам беради.

4. Ижтимоий хизматларни “маҳалла-мактаб” асосида тармоқлаш

Ижтимоий хизматлар қамровини ошириш ва аҳолининг реал эҳтиёжларига мос тизимни яратиш учун “маҳалла-мактаб” ёндашув жорий этилиши таклиф этилмоқда. Бу — ҳар бир маҳалладаги оилаларнинг ижтимоий паспортини шакллантириш, уларни таълим, соғлиқни сақлаш, иш билан таъминлаш ва камбағаллик ҳолати бўйича рейтинглаш имконини беради. “ИНСОН” марказлари орқали йиғиладиган маълумотлар асосида ушбу рейтинг туман бюджетига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, айрим туманларда ижтимоий кўмакдан фойдаланувчилар сони кўпроқ бўлса, ушбу ҳудудга бюджетдан кўпроқ маблағ ажратилади.

5. Дехқон хўжаликлари ва ижтимоий фаолликни рағбатлантириш

2024 йил якунларига кўра, кам таъминланган оилалар учун дехқончилик билан шуғулланишга ер майдони ажратиш орқали уларнинг иқтисодий мустақиллигига эришиш мақсад қилинган. Бу нафақат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлайди, балки ижтимоий фаоллик ва меҳнат бозорида иштирок даражасини ҳам оширади. Бундай лойиҳалар молиялаштирилишида маҳаллий шароитлар, аграр иқлим, бозорга яқинлик ва хўжалик юритиш салоҳияти инобатга олинishi лозим.

Хулоса

Олиб борилган таҳлиллар Сурхондарё вилоятида ижтимоий ҳимоя тизимини молиялаштиришда дифференциал механизмларни жорий этиш эҳтиёжи жуда муҳим эканини аниқ кўрсатди. Бу эҳтиёж, аввало, вилоятнинг демографик ва инфратузилмавий хусусиятларининг сезиларли фарқлиги, аҳоли даромадлари даражаси ҳамда мавжуд хизматлар тармоқларининг нотенг ривожлангани билан боғлиқ.

Сурхондарёда аҳолининг катта қисми — тахминан 63,8 фоизи — қишлоқ ҳудудларида истиқомат қилади. Бу эса ижтимоий ҳимояни таъминловчи бюджет маблағларини турли ҳудудлардаги реал эҳтиёжларга кўра манзилли тақсимлашни талаб этади. Масалан, аҳоли сони бўйича Денов туманида 425 минг нафар киши яшаса, Бандихон туманида бу кўрсаткич атиги 84 минг нафарни ташкил этади (манба: surxonstat.uz). Бундай катта фарқ ижтимоий хизматларни бир хил тартибда молиялаштириш имконини чеклайди, ва эҳтиёжманд ҳудудларга кўшимча маблағлар ажратишни талаб этади.

Шу билан бирга, таълим ва тиббиёт инфратузилмаси етарлича ривожланмаган ҳудудлар алоҳида эътиборни талаб қилади. Айрим кичик туманларда мактаб ва поликлиникалар мавжуд бўлса-да, уларнинг қуввати аҳолининг эҳтиёжини қоплашга етарли эмас. Масалан, бир неча боғча ва поликлиника фаолият юритадиган ҳудудларда аҳолининг сони кўп бўлмагани сабабли, уларни ривожлантиришга молиявий сармоялар кам ажратилмоқда. Аммо амалдаги ресурс тақсимоти реал демографик ва ижтимоий кўрсаткичларга тўлиқ мос келмаётгани сабабли, бу каби ҳудудларга ҳам иловавий ёрдам кўрсатиш зарур. Бунда аҳолини касб-ҳунарга ўқитиш, микрокредитлар ажратиш, кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш, субсидиялар орқали даромад манбаларини кенгайтириш муҳим механизм сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий камбағалликни камайтиришдаги самарали ёндашувлардан бири — бу “маҳалла пули” ва “маҳалла-фуқаро” тамойиллари асосида фаолият юритувчи маҳаллий дастурларни кенг жорий этишдир. Бунинг орқали аҳолининг ижтимоий паспорти шакллантирилиб, реал эҳтиёжлар, турмуш даражаси ва фаоллик кўрсаткичлари асосида ресурс тақсимотини аниқроқ амалга ошириш мумкин бўлади. Камбағалликдан чиқаришнинг институционал механизмлари сифатида маҳаллалардаги ижтимоий инспекциялар ва “ИНСОН” марказлари асосий восита бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Умуман олганда, тадқиқот натижалари вилоятда ижтимоий ҳимоя дастурларини молиялаштиришда аҳоли сони кўп ва ижтимоий хизматларга талаб юқори бўлган туманларга кенгрок ресурс йўналтириш лозимлигини кўрсатди. Бунинг учун қуйидаги дифференциал механизмларни амалга ошириш тавсия этилади:

1. Аҳоли сони ва даромад даражаси асосида тармоққа ажратиладиган маблағни белгиладиган формулалар ишлаб чиқиш – бу формулалар ижтимоий адолат ва манзиллашган ёрдам тамойилларига таянган ҳолда туманлар ўртасидаги ресурс тақсимотини автоматлаштиришни таъминлайди;

2. Маҳаллий бошқарув органлари ва ижтимоий нотижорат ташкилотлар билан ҳамкорликни кучайтириш – жойлардаги реал вазиятни тўғри баҳолаш ва таъсирчан қарорлар қабул қилиш учун манзилли маълумотлар базаси яратилади;

3. Ишлашга лаёқатли фаол аҳоли қатламларини ривожлантириш ва уларни иқтисодий фаолликка жалб қилиш – касб-ҳунар ўқув марказлари, микробизнесни қўллаб-қувватлаш фондлари, ўзини ўзи банд қилишни рағбатлантирувчи дастурлар орқали ижтимоий ҳимоя моделидан иқтисодий интеграция моделига ўтиш таъминланади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу таклифлар расмий статистик маълумотлар, жумладан аҳоли сони, мактаблар ва соғлиқни сақлаш муассасалари сони, камбағаллик даражаси ва хизматлар қамрови каби кўрсаткичларга таянган ҳолда ишлаб чиқилди. Бу эса ҳар бир туман бўйича ижтимоий ҳимоя тизимини молиялаштиришда самарадорлик ва манзиллиликни таъминлашга қаратилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси. “Камбағалликни қисқартириш ва ижтимоий ҳимоя соҳасини ривожлантириш стратегияси”, Тошкент, 2022.
2. World Bank. “Better Targeting of Social Assistance Programs in Central Asia”, Washington DC, 2021.
3. Surxonstat.uz — Сурхондарё вилояти статистика бошқармаси, 2025 йил апрель ойи маълумотлари. <https://surxonstat.uz>
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, янги таҳрир, 2023 йил.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони №ПФ-XX “ИНСОН” ижтимоий хизматлар марказини ташкил этиш тўғрисида, 2023 йил.
6. Musgrave, R. A. (1959). “The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy.” New York: McGraw-Hill.
7. Cutter, S. L. et al. (2003). “Social Vulnerability to Environmental Hazards.” *Social Science Quarterly*, 84(2), 242–261.
8. lex.uz — “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги фармон, 2025 йил январь.
9. Surxonstat.uz. Сурхондарё вилояти статистика бошқармаси. 2025 йил маълумотлари.
10. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. "Ижтимоий харажатлар бўйича миллий ҳисобот". 2024 йил.
11. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Янги таҳрир. 2023 йил.
12. Президент фармони ПФ–12/2023. “ИНСОН” марказлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида.
13. World Bank. “Targeting Social Assistance in Transition Economies.” Washington, 2022.
14. UNDP Uzbekistan. “Territorial Differentiation of Social Spending.” 2023 йил.
15. lex.uz. "Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими самарадорлигини ошириш тўғрисида"ги қарор. 2025 йил январь.